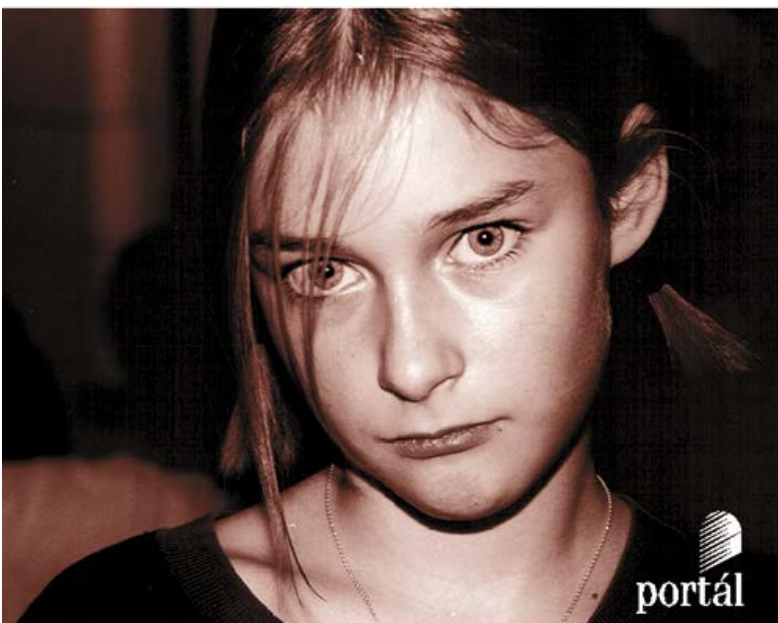

Adolescence

Petr Macek

Druhé, upravené vydání

Adolescence

Petr Macek

Macek, Petr

Adolescence / Petr Macek. -- 2., upr. vyd. -- Praha :

Portál, 2003. -- 144 s.

ISBN 80-17178-747-7

159.922.8 * 316.346.32-053.6 * 316.6 * (437.3) * (4)

- psychologie adolescentů
- mládež -- Česko
- mládež -- Evropa
- sociální psychologie
- srovnávací studie

Kniha vychází s podporou projektů MŠMT ČR VS 97 027 a CEZ J07/98, č. 142300002.

Lektoroval doc. PhDr. Ivo Čermák, CSc.

© Petr Macek, 2003

Portál, s. r. o., Praha 2003

ISBN 80-7178-747-7

Obsah

Úvod	7
1 Co je charakteristické pro adolescenci	9
2 Teoretické přístupy k adolescenci	13
2.1 Adolescence jako bouře a konflikt	13
2.2 Adolescence jako čas pro splnění vývojového úkolu.	16
2.3 Adolescence jako proces učení, poznávání a přijímání nových rolí	21
2.4 Adolescence jako konceptualizace vlastního životního prostoru	25
2.5 Adolescence jako utváření vlastního vývoje	27
2.6 Současnost a perspektiva psychologie adolescence	32
3 Procesy a změny v adolescenci	35
3.1 Diferenciace období adolescence	35
3.2 Proces socializace v adolescenci	36
3.2.1 <i>Subkultura mládeže</i>	38
3.3 Adolescence jako období vývojových přechodů	42
3.4 Vývojové změny v adolescenci ve světle novějších empirických výzkumů	43
3.4.1 <i>Pubertální změny</i>	43
3.4.2 <i>Kognitivní změny</i>	46
3.4.3 <i>Emocionalita</i>	47
3.4.4 <i>Oblast vztahů</i>	49
3.4.5 <i>Utváření identity – obsah, proces a kontext</i>	62
3.5 Problémové chování a rizikový vývoj v adolescenci	77
3.6 Shrnující komentář	79

4 Sociální a psychologické charakteristiky českých adolescentů v evropském srovnání	83
4.1 Historický a kulturně-politický kontext života dospívajících	86
4.1.1 <i>Transformace české společnosti z pohledu dospívajících</i>	86
4.2 Demografický vývoj adolescentní populace	89
4.3 „Rites de passages“ – významné tranzitorní body při přechodu z dětství do dospělosti	91
4.4 Změny v rodinném životě a v partnerském chování	92
4.5 Vzdělávání a škola	95
4.6 Přechod ze školy do praxe, zaměstnanost mládeže	98
4.7 Budoucí cíle a očekávání	98
4.8 Aktivity v běžném školním dni	100
4.9 Běžné denní problémy	102
4.10 Zvládání obtíží a problémů	104
4.11 Přesvědčení o vlastním vlivu	106
4.12 Postoj k životu a sebehodnocení	107
4.13 Některé projevy rizikového a problémového chování	109
4.13.1 <i>Delikventní chování a kriminalita</i>	110
4.13.2 <i>Konzumace alkoholu a dalších drog</i>	111
4.13.3 <i>Rizikové sexuální chování</i>	113
4.13.4 <i>Poruchy příjmu potravy</i>	113
4.13.5 <i>Problém a krize identity</i>	114
4.14 Současná generace dospívajících a adolescence na počátku 21. století– celkový pohled	116
Literatura	119
Věcný rejstřík	140

Úvod

Adolescence či česky řečeno dospívání je nesporně nejen důležitým, ale také subjektivně velmi zajímavým obdobím života. Někteří lidé mají dojem, že právě tehdy začínají žít „naplno“ či „doopravdy“. Vynořuje se zde nová kvalita sebeuvědomování – mladý člověk si zřetelně uvědomuje, jak intenzivně prožívá, jak myslí a jak komunikuje s druhými lidmi. Je si vědom svých emocionálních prožitků, svých potřeb a přání. Z hlediska časové perspektivy si uvědomuje, kolik toho má ještě před sebou, z hlediska vědomí vlastní existence se však často cítí přímo ve středu vlastního života. Zabývá se odpověďmi na otázky, které směřují k jeho sebevymezení, k sebehodnocení a ke smyslu jeho života. Důležité události, pocity a zkušenosti z období dospívání již obvykle nikdy nezapomene a nese si je v mysli a pocitech celý život.

Ze všech těchto osobních důvodů a také z mnoha dalších je zajímavá i psychologie adolescentů. Období dospívání je významnou etapou celoživotního utváření člověka a každý, kdo se do kontaktu s mladými lidmi dostává, by se jim měl snažit porozumět. I když si myslím, že vlastní adolescentní zkušenost je svým způsobem nenahraditelná a že je to přirozený základ pro porozumění dospívající mládeži, myslím si rovněž, že při snaze o poznání a porozumění současné mladé generaci dnes již pouze s osobní zkušeností vystačit nemůžeme. Časy se mění, mění se společenské hodnoty, životní styl, morální a sociální normy. Generace současných českých adolescentů je již odlišná od generace dospívajících z počátku devadesátých let 20. století a její zkušenost je obtížně srovnatelná s adolescentními pocity jejich rodičů či prarodičů.

První vydání této knihy z roku 1999 mělo poskytnout přehled a zhodnocení teoretických přístupů k adolescenci a shrnout novější výsledky empirických výzkumů dospívajících. Druhým cílem bylo charakterizovat české adolescenty devadesátých let a srovnat je s jejich vrstevníky v jiných zemích Evropy. Proto zde byly poměrně zevrubně popsány výsledky mezinárodního srovnávacího výzkumu Euronet Pilot Study a několika dalších výzkumů z první poloviny devadesátých let.

Druhé vydání knihy se od předchozího příliš neliší v prvním cíli – i tato publikace je přehledem nových výzkumů adolescentů – a v tomto smyslu je také aktuálně doplněna. Druhý cíl se poněkud posunul – počátek nového století, existence nové generace dospívajících a naše nejnovější výzkumy umožnily rozšířit pohled na současné adolescenty.

Možná paradoxně to vedlo k zhutnění textu a k omezení prezentace dílčích výsledků. Pro případné zájemce však zůstávají samozřejmě dostupné v publikacích, na které se v textu odkazuje.

V Domašově u Brna, 28. února 2003

Co je charakteristické pro adolescenci

Je adolescence specifickým obdobím v psychickém vývoji člověka? Pokud ano, jak dlouho trvá? Čím začíná a čím končí a co je vlastně psychologickou podstatou tohoto období? Jde z historického hlediska o univerzální etapu života, nebo se její atributy mění v závislosti na konkrétních společensko-historických podmínkách? S těmito a dalšími podobnými otázkami je konfrontován každý, kdo se chce zabývat psychickými charakteristikami adolescentů.

Termín adolescence je odvozen z latinského slovesa *adolescere* (dorůstat, dospívat, mohutnět). Jako termín označující určité období života člověka bylo toto slovo použito poprvé v 15. století (Muuss, 1989). Přitom označení *adolescenti* (typické pro psychologii) se v českém jazyce volně zaměňuje s označením *dospívající* či *dorost* (typické pro lékařské vědy) a rovněž s širším označením *mládež* (charakterističtější pro sociologii a pedagogiku).

Časově vyplňuje adolescence především druhé desetiletí života. Konkrétní časové vymezení a specifikace tohoto období se přitom u jednotlivých autorů velmi různí. V evropské psychologii se adolescence tradičně oddělovala od *pubescence*. *Pubescence* (v české terminologii *dospívání*) se pak obvykle ohraničuje časovým intervalem 11–15 let, přičemž někteří autoři ji ještě vnitřně diferencují, nejčastěji na *prepubertu* a *pubertu* (Langmeier, 1983; Alsaker, 1992).

Adolescence (v české terminologii *mládí*) je pak většinou datována od 15 do 20 (22) let. Počátek je spojován s plnou reprodukční zralostí, v jejím průběhu se obvykle ukončuje tělesný růst. Pro ukončení adolescence biologická kritéria již takovou váhu nemají – důležitější jsou kritéria psychologická (dosažení osobní autonomie), případně sociologická (role dospělého) a pedagogická (ukončení vzdělávání a získání profesní kvalifikace).

V této práci se přikláníme k periodizaci, podle které se **adolescencí označuje celé období mezi dětstvím a dospělostí**. Takové pojetí se původně rozšířilo především na americkém kontinentě (Hurlock, 1974), nyní je stále častěji používáno v celosvětovém měřítku. Respektuje skutečnost, že ve vyspělých industriálních zemích probíhají paralelně některé procesy, které období adolescence prodlužují – jednak zrychlení pohlavního dospívání (sekulární akcelerace) až na počátek druhého decennia, dále prodlužování „přípravy na dospělost“ (specializace ve

vzdělávání, množství různorodých požadavků a norem, neurčité a složitě sociální prostředí) a v neposlední řadě i zřetelnější existence „adolescentní kultury“ či „stylu života teenagerů“.

Adolescence je dospívání i mládí současně, odlišuje se od ostatních životních etap a současně je vnitřně diferencovaná. Všeobecný konsenzus je v tom, že je užitečné toto období dále rozdělovat a rozlišovat v jeho rámci **tři fáze: časnou adolescenci** v časovém rozmezí zhruba 10(11)–13 let, **střední adolescenci** vymezenou přibližně intervalem 14–16 let a **pozdní adolescenci** od 17 do 20 let, popřípadě i mnohem déle¹. Každá z těchto etap má svoje svébytné charakteristiky, např. srovnání dvanáctiletého a devatenáctiletého adolescenta potvrzuje, jak markantní změny se v průběhu tohoto období odehrávají.

Trvalou charakteristikou adolescence zůstává, že je považována za most mezi dětstvím a dospělostí. Z ontogenetického hlediska je jejím základním atributem dokončení pohlavního dozrávání, fyzický a duševní rozvoj (růst) a sociální učení v nejširším slova smyslu. Ve srovnání s předchozím obdobím dětství se výrazněji rozvíjejí základní schopnosti člověka jako symbolizace, anticipace, zástupné učení, sebereflexe a seberegulace (Bandura, 1986, 1989, cit. podle Janouška, 1992; viz též Bandura, 1995). Zejména sebereflexe a seberegulace nabývají na významu a samy o sobě se stávají pro adolescenty významnou hodnotou.

Další atributy období adolescence jsou kulturně a historicky spíše proměnlivé než trvalé. Dokonce by se dalo říci, že v evropské kultuře fenomén adolescence na dvě tisíciletí téměř úplně vymizel (Koops, 1996).

Aristoteles (384–322 př. n. l.) navrhl periodizaci života člověka, která vycházela ze sedmiletých cyklů. Adolescenci by tak odpovídala třetí perioda (14–21 let). Byla chápána jako svébytné období života, ve kterém má člověk (muž) ukončit svůj tělesný a pohlavní vývoj, formovat svůj charakter, myšlení a rozum. Měl by také studovat abstraktní disciplíny, jako je matematika, astronomie a teorie hudby (podle Muusse, 1989).

Ve středověké Evropě byl význam adolescence spíše marginální. Aries (1962), který studoval charakteristiky rodinného života ve středověku, nenašel žádný výrazný rozdíl mezi dětstvím a adolescencí. Vyjma role pážete v rytířském stavu (viz např. Příhoda, 1967) nebyla etapa adolescence, ba ani etapa dětství obvykle chápána jako kvalitativně odlišné období od dospělosti – ať se již jednalo o vnější charakteristiky (např. styl oblékání), anebo o požadavky na celkový životní styl. I když to podle P. Ariese neznamená, že nerespektování období dětství a adolescence by automaticky implikovalo ztrátu lásky a náklonnosti ze strany dospělých, některé studie tomu nasvědčují. Například podle Badinterové (1981, cit. podle Koopse, 1996) je mateřství jako láskyplný vztah relativně novodobý kulturněhistorický fenomén.

¹ Na seminářích o adolescenci pro univerzitní studenty ve věku 19–24 let opakovaně zjišťujeme, že zhruba polovina z účastníků se v období svých vysokoškolských studií cítí být spíše adolescenty než dospělými.

Odlisný pohled naznačil až ve druhé polovině 17. století britský filozof J. Locke (1632–1704). Jeho pojetí „tabula rasa“ ve vztahu k narozenému dítěti přisuzuje obecně velký význam vlivům prostředí a výchovy. Duševní rozvoj probíhá plynule od narození a kulminuje právě na konci adolescence (Locke, 1906; Muuss, 1989).

První autor, který zdůraznil potřebu „přemostění“ období mezi dětstvím a dospělostí a který de facto položil základ pro první hlubší úvahy o adolescenci jako svébytném období, byl J. J. Rousseau (1712–1778). Jeho koncepce „přirozené výchovy“ a tzv. návratu k přírodě byla opřena o diferencovaný pohled na jednotlivé etapy života. Vývoj člověka rozdělil do pěti stadií, přičemž adolescenci datuje mezi 15. a 20. rokem. V předchozím období, ve „věku rozumu“ (12–15 let), se prohlubuje sebeuvědomování, adolescence je dobou emocionálního dozrávání a přesunu od sobeckosti k zájmu o druhé. Život dostává nový rozměr a minulé i současné zkušenosti nabývají nový smysl. Člověk si uvědomuje, že nyní je skutečně zrozen pro život a že nic lidského mu není cizí (Rousseau, 1907; viz též Davis, 1985; Koops, 1996).

Z vývojového hlediska se až do 19. století adolescence v podstatě ztotožňovala s pubertou. Dodnes to platí pro některé přírodní kultury, které jsou založeny na komunitním uspořádání. Kritériem změny společenského statusu a přijetím nové role tu bylo obvykle pohlavní dozrávání, které bylo často spojeno s rituály a iniciačními obřady (Příhoda, 1967; Durkin, 1995). Přejít od dětství do dospělosti probíhal velmi rychle a byl založen zejména na učení nápodobou a přímou participací na dění dospělých (Petersen, Leffert, 1992).

Soubor rolí (rodičovských, pracovních), které si bylo třeba osvojit, byl ve svém celku více méně konzistentní, jasně komunitou deklarovaný a jednoznačně hodnotově zakotvený, což proces adaptace na život v dospělosti bezesporu usnadňovalo. Na druhé straně, osobnostní rozvoj byl ohraničen zájmy, pravidly, normami a hodnotami konkrétní komunity (rodu, stavu), ve které probíhal. Vědomí skupinové sounáležitosti mělo obvykle výrazně větší hodnotu než vědomí vlastní individuality a jedinečnosti.

Důvody, proč se adolescence začala zvyrazňovat jako samostatná fáze v ontogenetickém vývoji člověka, jsou především povahy sociologické, politické a kulturní (Hurrelmann, Engel, 1989; Koops, 1996). Rozpad feudální společnosti vedl k markantním sociálním změnám, které provázely nástup kapitalismu. Urbanizace, potřeba volné a kvalifikované pracovní síly, migrace obyvatelstva a oddělení života v rodině od pracovní části dne mělo řadu sociálněpsychických důsledků. Styl života dospělých se postupně odděloval od stylu života dětí a období adolescence začalo mít specifický význam.

Separace jednotlivých generací byla ve druhé polovině 19. století podporována zřízením nového systému všeobecného školství. Výchova a vzdělávání byly primárně chápány jako příprava na povolání a v tomto

smyslu byly také institucionalizovány. Tento proces vyústil v oddělení sociálního světa mladých lidí. Projevilo se to v mnoha oblastech každodenního života, včetně trávení volného času, užívání médií a vytvoření specifické kultury a hodnot. Období adolescence se tak konstitovalo jako relativně samostatná etapa v životním cyklu člověka (Hurrelmann, 1989).

Rozvoj moderních společností vytvořil pro adolescenty nelehký úkol, jak porozumět tomu, co se má v jejich individuálním vývoji stát, a jak to úspěšně zvládnout. Navíc je třeba připomenout, že zejména západoevropská a severoamerická kultura se stále více individualizovala a reflexe vlastní osobnosti začala měnit ohniska – jestliže do 18. století bylo cílem lidské existence především křesťanské spasení, v průběhu 18. a zejména 19. století začaly jako významné hodnoty vystupovat soukromý život, pocit vlastní hodnoty a opravdovosti (srov. Baumeister, 1987; Maumeister, Muraven, 1996).

Adolescence tak získala – zejména v posledních desetiletích – zvláštní význam. Má svůj sociální, ekonomický, pedagogický, zdravotní i kulturní rozměr. Má rovněž svoji sociální reprezentaci a subjektivní hodnotu – jednak pro ty, kterých se bezprostředně týká, ale i pro generace, které již mají toto období za sebou či které teprve potká.

Teoretické přístupy k adolescenci

Tělesné, psychické a sociální změny v průběhu období dospívání a význam adolescence v procesu celoživotního utváření osobnosti člověka reflektuje řada teorií a dílčích psychologických koncepcí. Podobně jako v jiných oblastech psychologie, ani zde nenajdeme nějakou „jednotnou“ či obecně uznávanou teorii. Dílčí přístupy a teorie berou v potaz jednak dobu, konkrétní kulturní a společenské prostředí, ve kterém vznikaly, a samozřejmě také momentální stav a aktuální ohniska širšího psychologického poznávání – zejména v oblasti vývojové psychologie, sociální psychologie a psychologie osobnosti.

Některým pohledům na adolescenci bude nyní věnována větší pozornost, přičemž důležitější než chronologické uspořádání bude zjištění, jaký atribut či jaké charakteristiky dospívání jsou v centru pozornosti. Nejdříve bude charakterizován tradiční pohled na adolescenci, který zdůrazňoval složitost a konfliktnost tohoto období. Dále bude adolescence představena jako období pro splnění vývojového úkolu. Toto pojetí zřejmě nejvýrazněji ovlivnilo řadu novějších koncepcí a teorií. Některé jsou uvedeny v následujících kapitolách – adolescence jako období pro učení a osvojování nového repertoáru rolí, jako období pro konceptualizaci vlastního životního prostoru, resp. jako období aktivního utváření vlastní osobnosti.

2.1 Adolescence jako bouře a konflikt

První ucelená koncepce, která se snažila vysvětlit adolescenci jako vývojové období, byla teorie G. S. Halla (1844–1924). Tento „otec adolescence“, jak je někdy označován, usiloval o vytvoření mostu mezi spekulativním, scholastickým přístupem a empirickým zkoumáním (dotazníková šetření). Ovlivněn evoluční teorií Ch. Darwina, formuloval „zákon rekapitulace“, podle něhož je v souhrnu genetických informací každého dítěte zakódován celý fylogenetický vývoj člověka. Tato genetická danost je neměnná a je třeba ji v individuálním vývoji respektovat. Ontogeneze člověka tak začíná projevy animálního primitivismu a přes období divoštství pokračuje až k současné civilizované fázi (Švancara, 1975; Muuss, 1989).

Adolescenci přirovnává G. S. Hall ve stejnojmenném díle z r. 1904 k německému literárnímu hnutí 18. století „**Sturm und Drang**“ (F. M. Klinger, F. Schiller, J. W. Goethe), které bylo charakteristické idealismem, plným vyjadřováním emocí, revoltou proti všemu starému, odhodláním žít „jinak“ až do všech důsledků, i za cenu nejvyššího utrpení. V adolescenci jako by se člověk podruhé narodil. Je to období turbulence, plné oscilací mezi protiklady (nadšení proti světobolu, citlivost proti cynismu, přátelství proti samotě atd.). Dospívající je napůl necivilizovaný divoch s nekontrolovatelnými impulzy, teprve postupně se „civilizuje“ (zpravidla až po dvacátém roce života) a mění se v zodpovědného člena moderní společnosti (Hall, 1904; Muuss, 1989).

G. S. Hall tedy líčí adolescenci jako **nevyhnutelný a dramatický střet protikladných tendencí v člověku**. I když bere v úvahu interpersonální, kulturní a sociální variabilitu, v kontextu teorie rekapitulace je toto konfliktní stadium ve vývoji osobnosti třeba respektovat jako nevyhnutelné a přirozené.

Taková teorie měla zřetelné implikace pro výchovu a postoj společnosti k adolescentům. Opravňovala k akceptaci dospívajících, k respektování specifické kultury a stylu života teenagerů a vytvořila základ pro pozdější uvažování o adolescenci jako o období tzv. **psychosociálního moratoria** (Erikson, 1969; Marcia, 1980).

Teorie adolescence, které mají své kořeny v **psychoanalýze** S. Freuda, sdílejí některé podobné znaky – nikoliv snad fatálnost, ale jistou přirozenou (tj. biologicky opodstatněnou) sekvenčnost ve vývoji a také pojetí vnitřní konfliktnosti jako podstatného rysu adolescentního vývoje. I když S. Freud věnoval větší pozornost pubertě než adolescenci, důsledky pro toto období se dají vyvodit.

Období puberty je charakteristické genitálním stadiem ve vývoji sexuality. Jestliže v předchozích fázích bylo cílem sexuality směřování k libosti, biologické pohlavní dozrávání vytváří předpoklady pro reprodukci. Sexualita se v této fázi vývoje hlásí zcela otevřeně a narůstající napětí oživuje rané komplexy. Je to **období tzv. druhé oidipovské situace**. Ego a superego se již natolik rozvinuly, že bariéra incestu se zvnitřnila a tyto city jsou ve své původní podobě potlačeny a dospívající si hledá náhradní objekt – dospělého muže či ženu. Jak zdůrazňuje v komentáři k Freudově koncepci J. Švancara (1975), důležité je, aby se adolescent osvobodil (z hlediska oidipovské situace) ze své závislosti na rodičích. To se ovšem někdy manifestuje odmítáním až nepřátelským postojem a původně vnitřní konflikt tak získává i konkrétní interpersonální rozměr.

A. Freudová (1946) osvětlila dva důležité obranné mechanismy, které se projevují v období adolescence. Prvním je **asketismus** – strach ze ztráty kontroly nad vlastními sexuálními impulzy. Druhým je **intelektualizace** – primárně sexuální a paralelně emocionální konflikt se tu transformuje do roviny abstraktních filozofických argumentů, oddělených od roviny zúčastněného emocionálního prožívání (podle Millerové, 1989).